

Tőkés István: A romániai magyar református egyház élete 1945-1989. Magyarországi Intézet, Budapest, 1990. 463. Szerkesztette: Barabás Béla. A Magyarországi Intézet könyvtára VI.

Kortárs történelmi műnél, amely rendszerint - mint ebben az esetben is - úttörő alkotás, a bírálót igen gyakran a tényanyag vizsgálata foglalkoztatja. Tőkés István könyve azonban sokkal izgalmasabb, igen sokrétű olvasmány, mintsem részletei, pontossága, tévedései kössék le méltatóját, aki a részleteket különben sem ismerheti. Ellenben sorozatnyi, egyenként is fogós általános és konkrét kérdést kínál vitára. Az alább írottak ezekből kapcsolódnak néhányhoz a tárgykör jobb megértésének reményében.

Az egyik lehetséges megközelítés: vajon mennyiben fedti a cím a tartalmat? Ennek is két szála adódik, a formai és a műfaji.

Aligha kell hangsúlyozni a tárgyválasztás jelentőségét. Az erdélyi egyházak nagy kulturális múltja és kisebbségmegtartó szerepe közismert. Erdélyt írtunk, a címben azonban Románia olvasható. A két fogalmat a közvélemény gyakran keveri, itt azonban arról van szó, hogy a szerző elsősorban az erdélyi református egyházkerület legújabb kori történetét írta meg, melynek határai nagyjából azonosak a fejedelemségi Erdély határaival, a romániai református egyház viszont az egész országra kiterjed. A Királyhágó-melléki (nagyvárad) egyházkerület története mellékes, el- majd fölűző szál a könyvben. Érthető, hiszen Tőkés István annak belső életét kevésbé ismerhette, ellentétben az erdélyivel, melynek fontos tisztségviselője volt. A két eltérő hagyományú autonóm egyház-igazgatási egység azonban gyakorlati okokból és külső kényszerektől ösztönözve számos területen együttműködött és együttműködik ma is, a közös ügyek tehát mégis nyújtanak alapot a címválasztáshoz.

A címmel kapcsolatosan nem a formai pontosítás az igazi kérdés, hanem, hogy műfajában mit is írt Tőkés István? Véleményem szerint mindvégig ingadozott a történetírás és az önéletírás között. A történetírásé lett az elsőbbség, de minduntalan fölmerül, vajon nem lett volna-e jobb önéletírást készíteni? A távoli előzmények természetesen befolyásolják ezt a vélekedést. Mindenekelőtt azokra az emlékirat-szerzőkre gondolok, akikre a fejedelemség nehéz korszakában nagy kormányzási felelősség nehezedett (Kemény János, Bethlen Miklós). Másfelől Misztótfalusi *Maga mentségét* is említeni kell, hiszen Tőkés szembekerülése az egyházi vezetéssel, ami munkájának egyik szülője lett, éppúgy személyes összeütközésből fakadt, mely mögött korántsem személyes okok húzódtak meg, mint a hajdani, nagy tehetségű, ám nehezen összeférő nyomdász esetében. Tegyük hozzá: a mentség nemcsak az övé, hanem egész egyházáé, melynek esélye van a történelem sokat emlegetett ítélszékére elkerülni a behódolás vádjával.

Ám a könyv nem önéletírás, a szerző sem Bethlen Miklós vagy Misztótfalusi Kis Miklós. Sem tehetségek, sem korszakok között nem kívánok párhuzamokat keresni, csupán jelezni akartam az erdélyi hagyomány folytonosságát.

Az önéletírás, alkotójának tudatossági fokától függetlenül, irodalmi műfaj, egyúttal azonban történelmi forrás is lehet. Poétikai vagy stilisztikai feltételek teljesítésére egyáltalán nem törekedett Tőkés István, azonban olyannyira előtérbe állította saját alakját, hogy könyve legalább annyira szól őráról, mint egyházának egy korszakáról. A korszaknak így válik főszereplőjévé. Valójában az is volt, a néhány főszereplő egyike. Itt kanyarodik vissza a már fölvetett kérdéshez, nem lett volna szerencsésebb tisztán önéletrajzot írni, kiegészítve természetesen a kívánatos szélesebb körű korrajzzal? A kérdés persze költői, hiszen a könyv fölépítése, szerkezete az értekezésének felel meg, legfeljebb még annyit lehet megkockáztatni: ha elhatározott az önéletrajzi szándék, a tartalom valószínűleg nem sokat módosul.

Nyíltan vállalni az önéletrajzi jelleget talán azért is szerencsésebb lett volna, mert az egyházi élet hiteles ábrázolásához hiányoznak a kellő források. Erről a szerző is meggyőzi

olvasóját. Közli a levélváltást, amelyben az egyházvezetés elutasítja kutatási kérelmét. Arra, hogy az állami szervek irattárába betekintsen, nem is gondolhatott. (Vajon a szóbeliséget annyira kedvelőbolsevik típusú „ügyintézés” egyáltalán milyen dokumentumokat hagyott maga után?) Így Tőkés István mindvégig küszködik a forráshiánnyal, és visszatérően a majdan föltáruló levéltárakhoz utasítja az utókort. A küzdelem egyik eredménye a kötetnek több mint egyharmadát megtöltő terjedelmes dokumentumgyűjtemény, amelynek jó része a szerző által készített emlékeztetőkből, föliratokból, általa és hozzá írt levelekből áll. (A 82 tételből - egy tétel általában több darabból áll - 53 Tőkés István és Tőkés László fogalmazványa.)

A szerző hitelességre törekvése és a forráshiány közti ellentmondás bizonyos fokig azzal oldódik, hogy a főszöveg és a gyűjtemény együttesen alkot a további kutatások számára igen értékes forrásjegységet. Csak sajnálhatjuk, hogy a mellékletek jelentékeny része rövidítve került közlésre. A laza tördelést tekintve és a magyarázatot hiába keresve, érthetetlen ez az eljárás, éppúgy, mint az, hogy gyakran hiányoznak a dátumok, címzések. (Talán mindkét mulasztás szerkesztői, nem szerzői.)

Végül a források kapcsán arról sem hallgathatunk, hogy a szövegközi nyomtatott forrásra hivatkozások óriási többsége - ismét egy kényszerűség, de tény a kezdeti éveket nem számítva, a református egyház egyetlen rendszeresen megjelenő kiadványára, a Református Szemle folyóíratra történik, mely hármasszűrőn átkerülve tátott napvilágot, az ön-, a külső hatósági és a szerkesztői cenzúrán. Az előbbi kettőre bőven említ tanulságos példákat a könyv, az utóbbira kevesebbet, talán mert hosszabb ideig Tőkés István szerkesztette a folyóiratot. Különbösen a korban általánosan elfogadott a periodika életben maradását célzó ilyesfajta szerkesztői tevékenység.

Az egyház működési ágazatait az egyes, gazdagon kidolgozott fejezetek mutatják be, a belőlük kibontakozó kép egyre sötétebb, amint az olvasásban előre haladunk. Anélkül, hogy ezt kétségbe vonnánk, előbb-utóbb el kell jutnunk oda (különösen a kérdéskörrel első ízben itt találkozó érdeklődőknek), hogy megkérdezzük, vajon a törvénytelen ségek és jogtalanságok tengerében végül is ki vagy mi tartotta meg az erdélyi református egyházat? A hívő lelkész-szerző válasza egyértelmű: az isteni kegyelem. A hívő és nem hívő laikus azonban mindenképpen konkrétabb válaszokat vár, miután meggyőződött róla, hogy sem az elerőtlenedett szervezet, sem a gyarló vezetés nem töltötte be hivatását. Aki az elmúlt időszakban legalább néhányszor megfordult Romániában, tudja, hogy az egyház a gyülekezeteiben maradt meg. Elsősorban az egyszerű hívek szeretete és áldozatkészsége, azaz hite tartotta meg, s ebből a szempontból mellékes annak történeti háttérében a hagyományos vallásosság vagy az egyházmegújító, 1950 körül betiltott mozgalmak örökségének aránya. Az egyházközségek élete egyenként és összegezve volt az egyház valóságos élete, olykor a felső vezetés szándékaival ellentétes törekvésekkel. Kár, hogy Tőkés István keveset írt a vidéki gyülekezetekről. Kevésbé ismeri őket, mivel változatos pályája során falusi lelkészként nem szolgált.

Mielőtt bárki eszményíteni gondolná az egyházközségek életét, figyelmeztetni kell, hogy azok vezetőinek és sokszor az egyszerű tagságnak sem volt könnyebb dolga, mint a felelősen dolgozó felső vezetőknek. Mindnyájukra érvényes a bibliabeli keskeny úton járás hasonlata, s ez nem volt mentes botladozásoktól meg letérésektől. A kötet Benda Kálmán által írt előszavában - mely egyébként előjáróban figyelmeztet számos erényre és problémára - többek közt ez áll: „Az idegen elnyomás alatt, diktatúrákban élő minden kisebbség, minden üldözött intézmény vezetőinek legnagyobb erkölcsi problémája: meddig, milyen határig jogos és elfogadható az átmentést szolgáló engedelmesség, sőt behódolás a felsőbb hatalmaknak. Az »ahogy lehet« politikai szükségszerűségéből fakadó taktikázás hol csap át elvtelen, önmagunkat feladó kiszolgálásba? A szűkre szabott lehetőségeken belül melyik megoldás, milyen magatartás a becsületos és egyszersmind célszerű?” (7.)

Számos bölcselelő és művész válasza idézhető, nem kétséges azonban, hogy mi itt csakis a szerzőre vagyunk kíváncsiak. Mivel Tökés István nem töprengő alkat, a műfaji eldöntetlenség pedig az előtérben álló személyiségnek mégis jó rejtőzködési lehetőségeket nyújt, nagyon nehéz ezt a választ megragadni. Utolsó tanúként azok közül, akik már a kommunista hatalomátvétel előtt az egyház kormányrúdjánál voltak, rendkívül kemény bírálatot mond arról a vezetésről, amelynek hosszú ideig a második embere volt. „Exlex” állapotról beszél, amelyben ő is tevékenykedett. A legszemélyesebb önéletrajzi részleteknél is mellőzi a vallomásos formát, egyes szám harmadik személyben ír önmagáról. Önvizsgálatot hirdet, a könyv valóban az, de személyes önvizsgálatot nem találunk benne. Eléggé világosan kirajzolódik, hogy a titkosrendőrség előbb-utóbb minden egyházi vezetőt valamilyen fokú együttműködésre szorított, kit szép szóval, kit zsarolással, kit közvetlenül, kit csupán az egyházügyi hatóság révén. Egy helyen (44.) Tökés azt írja, hogy egy külső beavatkozást még á sem tudott megakadályozni, az ilyen megjegyzés azonban ritka. Visszatérően olvashatunk arról, mit tett és mit próbált tenni jó ügyekért: Ennél azonban sokkal többet nyom az utókor mérlegén, hogy 1980-tól fokozatosan, de egyre határozottabban és hajthatatlanul szembefordult az egyházvezetéssel, előbb még annak tagjaként, majd nyugdíjaztatása után kívülről. Magatartása nem indított el tisztulási folyamatot, ám az említett történelmi ítélszék előtt bizonyára enyhíti majd a vádat.

Tökés István könyve legelső oldalán vállalja a „szubjektív szemléletmódot” és az egyéni látás meghatározottságát” (11.), mégis zavaró, amikor az eddig méltatott önéletrajziséggel ismétlődően előbukkanó sértődöttségben nyilvánul meg. Az ok összetett. A külföldi egyetemen tanult, a teológia több ágát magas fokon művelő Tökés tudományos törekvései nem mindig kaptak zöld utat. A vezetéssel való összeütközés oka azonban mégsem csak ez volt, hanem az, hogy Nagy Gyula püspök 70. életévét betöltve ígérete ellenére sem ment nyugdíjba. Sehol nincs így leírva, de tudvalévő, hogy Tökés püspökhelyettes esélyes lett volna utódlására. Tucatnyi félreérthetetlen utalás mutat erre.

Az 1980. évi fordulat majdnem minden fejezetben többször előkerül. Valószínű, hogy a szerzőben - talán még eleinte nem tudatosultan - ekkor fogalmazott meg az ötlet, hogy könyvét megírja. Csak sajnálhatjuk, hogy a tévedhetőség alázata ritkán bukkan elő a szövegben: mind a történész, mind az önéletrajzi tekintélye nyert volna vele. Más oldalról Tökés magatartása magabiztos és bátor. Olyan ember ő, akit „vezető típus”-nak szokás nevezni. Nem az önabrázolásra gondolok, hanem arra, hogy ezt a könyvet még 1989 decembere előtt írta. Minthogy kutatási engedélyt kért, szándékáról tudhatott a hatóság, így ismert módon ki volt téve a házkutatás és más meghurcolás veszélyének. Néhány pótlás tanúsítja, hogy a kiadás előtt változtatott a szövegen, de a lényegét valószínűleg nem bolygatta meg.

Tökés jelleméhez hozzátartozik a derűlátás is. A megörökített vészorszakra gondolva, ellentmondást sejtet ez a szó, pedig nem így van, amit már maga a könyv elkészülte is igazol. A szerző kesereg, de nem siránkozik. Szereti a hivatását, vállalja is, és ha nem is mondja ki mindig, azért bízik a helyzet jobbra fordulásában.

Érdekes figyelnünk rá, hogy a főszereplő szerző mellett rendre föltűnnek érdekes kortársak. A legárnyaltabban megörökített alak Tökés első principálisa, Vásárhelyi János püspök. Talán kissé példakép is. Vásárhelyi utóda, Nagy Gyula egyértelműen elmarasztalt személy. Különös, hogy a nagyváradi püspök, Papp László, akiről időközben igen súlyosan terhelő adalékok kerültek napvilágra, elmosódott figura a könyvben. A kortársak közül az erősen szociális érzésű László Dezső szerepel többoldalú megvilágításban, míg Dávid Gyula, akinek Tökéshez hasonlóan jelentékeny szerepe volt az egyházvezetésben, halványan van megrajzolva. Tökés László neve a tanulmányban ritkán bukkan föl, az adattárban annál gyakrabban szerepel. A szerző nem él a lehetséges apa-fiú kapcsolat kiemelésével. Talán azért, mert ugyan a családi indíttatás nyilvánvaló, Tökés László ellenállása azonban egészen más mezőn és formában bontakozott ki.

Többször elhangzik vádlón, hogy a kezdeti durva külső beavatkozások idején a református lelkészek nem vállalták a nyílt ellenállást és annak várható következmények, a mártíromságot. Nyilvánvaló, hogy a háttérben Márton Áron páratlan erkölcsi magatartása áll. Tőkés egy helyen meg is hajtja előtte a tiszteletadás zászlaját. Egyébként a két egyház között még csak jelképes kapcsolatokról sem számolhat be. Majdan, ha már sokkal többet tudunk a korról, különösen tanulságos lesz értékelni, vajon a kétféle történelmi magatartás közül melyikkel mennyit lehetett nyerni vagy veszíteni. A református egyház szövetségesek nélkül, teljesen védtelenül az életben maradás reményéért szolgáltatotta ki magát. A római katolikus egyház erős szervezetei és nemzetközi háttérrel előbb az aktív ellenállást, majd a passzivitást választotta, s olykor hosszabb időre szinte megbénult élete.

Végül hiba lenne nem szólni arról, amin nincs mit mérlegelni, hogy miként jutott el a református egyház negyven esztendő alatt a legmegalázóbb szolgáshoz, ami eléggé pontosan nyomon követhető a könyvben. Döbbenetes példák sora szemlélteti, hogy az 1970-es években már minden apró szervezeti lépést ellenőriztek, a cselekvést minden téren engedélyhez kötötték. Ezzel szinte tétlenségre szorították a református egyházban az 1940-es évek elején tevékeny és tehetséges lelkészi csoportot, melynek tagjai nemcsak képzett teológusok, hanem jó írók vagy társadalomtudósok is voltak, és akikhez fogható együttest akkor más egyházak Erdélyben nem mondhattak magukénak. Párhuzamosan tönkrement a református egyház jeles múltú iskolahálózata és megszűntek emberbaráti intézményei. Akik Mindszenty József és Ordass Lajos emlékiratait olvasták, joggal gondolhatják, újat nem hallhatnak. Tőkés könyve mégis másik változatát mutatja be a kommunista diktatúrák egyházromboló tevékenységének. A módszerek némelykor megdöbbentő hasonlatosságot mutatnak, máskor változatosságuk borzaszt.

Legvégül az olvasót figyelmeztetnünk kell még valamire. Bármily fontos intézménye a kisebbségnek az egyház, nem az egyedüli fontos. Sorsa vetülete a kisebbségi társadalom romlásának, ám csak az egyik vetülete. Nagyon várjuk, hogy az élet más szeletei föltárására is akadjon hasonlóan elszánt, bíráló szellemű vállalkozó, mint Tőkés István.

Kósa László